

<https://doi.org/10.18778/2300-1690.19.01>

Po Habermasie: sfera publiczna w czasach niepewności

Wstęp do numeru specjalnego „Władzy Sądzenia”

PRZEMYSŁAW PLUCIŃSKI
UNIwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Pojęcie i zagadnienia sfery publicznej należą od kilkudziesięciu lat do kluczowych problematyk nauk społecznych, choć wydawać się może, że zainteresowanie nimi – jako tematami „modnymi” czy też nośnymi – w ostatnich latach nieco przygasło.

Nie będzie przy tym przesadą twierdzenie, że główny nurt debaty wokół pojęcia sfery publicznej, już od momentu publikacji w 1962 roku na kilka kolejnych dekad zaprogramowała kanoniczna praca Habermasa *Przeobrażenia strukturalne sfery publicznej* (2007) oraz definicyjny artykuł z 1964 roku, opublikowany w wersji anglojęzycznej dekadę później w prestiżowym czasopiśmie „New German Critique”, co nie było bez znaczenia dla postępującej popularyzacji Habermasowskiego ujęcia. Nie znaczy to wcale, co powszechnie wiadomo, ale może warto przypominać, że Habermas jest w zakresie narracji o sferze publicznej „monopolistą”: wszak problematyka, którą poruszył i rekonstrukcja, której dokonał ma rdzeń oświeceniowy (Koselleck, 2015), zaś rezonować zaczęła ze szczególną intensywnością w XIX stuleciu, wraz z rozkwitem rozmaitych ruchów obywatelskich z jednej strony i rozwojem idei państwa prawa z drugiej.

Samo pojęcie *Öffentlichkeit* napotkało przy tym jeszcze przed Habermasem na liczne

kontrakcje i fundamentalne krytyki, z tą autorstwa Carla Schmitta na czele (por. Pluciński, 2011), szczególnie w jego *Duchowej i historycznej sytuacji dzisiejszego parlamentaryzmu* (2012), gdzie niemiecki jurysta otwarcie pisał o – w jego ocenie – przestarzałych ideach i zasadach „takich jak dyskusja i obecność sfery publicznej (*Öffentlichkeit*)”. Konkludował Schmitt ostatecznie: „(...) kiedyś pojęcia te były być może miarodajne dla parlamentaryzmu, ale dzisiaj idea parlamentu opiera się na całkiem innych podstawach. Ja również obawiam się, że wiara w sferę publiczną i dyskusję jest wyrazem przestarzałych poglądów” (Schmitt, 2012, s. 142). Alternatywą wobec – skazanego po II wojnie światowej, wskutek swych otwartych fascynacji narodowym socjalizmem, na wieloletnią „intelektualną banicję” – Schmitta wersję agonizmu, czyli idei konfliktowej, rywalizacyjnej sfery publicznej, zaproponowała też w latach 50. XX wieku, zatem jeszcze przed Habermasem, Hannah Arendt (2000).

To jednak praca Habermasa, jak się wydaje, wywołała najsilniejszy rezonans i spowodowała liczne, niekiedy bardzo silne, polemiki lub też krytycznie wobec niej zorientowane projekty alternatywne: liberalne (por. Ackerman, 1980; Rawls, 1995, 1997), agonistyczne (Mouffe,

2005, 2008), feministyczne (Fraser, 1990; Benhabib, 2003) czy wreszcie – pierwotnie poczęte jako postać „sporu w rodzinie” – wizje sfery kontrpublicznej (Kluge i Negt, 1972, 1993). Sam Habermas zresztą dał po temu dobre powody. Zaproponowana przez niego perspektywa, jako teoria uniwersalizująca emancypacyjne dążenia XVIII- i XIX-wiecznego mieszczaństwa, nie zidentyfikowała wystarczająco dobrze – przynajmniej na samym początku, bo w obszernym wstępie do wydania z 1990 roku Habermas, uwzględniając dwie i pół dekady krytyk, z jakimi praca się spotkała, jest wobec pierwotnego jej kształtu już stosunkowo autokrytyczny (Habermas, 2007, s. 1–50) – momentu dialektycznego przekształcenia tego, co postępowe, w to, co wykluczające i represyjne. Zaproponowana nieco później przez niemieckiego teoretyka perspektywa „dyskursywnego stanowienia prawa” (por. Habermas, 2005; Pluciński, 2009) również wzbudziła dyskusje (Bohman, 1994; Spång, 2018). Dodać tu wreszcie można wzmagające się współcześnie, choć akurat Habermas wątpi w erozję etosu (por. Habermas, 2019, s. 36–43), wątpliwości wokół kulturotwórczej, szczególnie zaś „przewodniej” roli współczesnych intelektualistów (Skórzyńska, 2019).

Przyglądając się dotychczasowej perspektywie badań nad sferą publiczną w Polsce, można (i warto) zasygnalizować trzy kwestie. Są one wewnątrznie powiązane i postępowywały, przynajmniej do pewnego stopnia, chronologicznie.

Po pierwsze, wydaje się, że sporo racji ma Ewa Majewska, kiedy otwarcie pisze o wieloletniej dominacji perspektywy Habermasowskiej (por. Kaniowski, 2003; Hudzik i Woźniak, 2006; Nowak i Pluciński, 2011), wskazując, że „główne antologie poświęcone sferze publicznej nie obejmują krytyk teorii Habermasa” (Majewska, 2018a, s. 43).

Po drugie jednak, niejako w kontrze, stosunkowo szybko zaczęły zaznaczać się

perspektywy proponujące szerszy plan, uwzględniające niehabermasowskie pomysły na „urządzenie” sfery publicznej, jednocześnie wobec habermasizmu krytyczne. Na ich rozkwit wpłynął, jak się wydaje stosunkowo mocno, istotny, choć niepozbawiony wad artykuł Seyli Benhabib (2003), udostępniony polskiemu czytelnikowi w przekładzie opublikowanym w „Krytyce Politycznej”, korespondujący zresztą – w mniejszym czy większym stopniu – w rozkładzie akcentów i pluralistycznym doborze krytycznie prezentowanych perspektyw z późniejszymi ujęciami przeglądowymi (por. Cichoński, 2013; Hohendahl, 2000; Gripsrud, Hallvard, Molander i Murdock, 2010; Nowak i Pluciński, 2011).

Po trzecie, skutek narastającego wobec perspektywy Habermasowskiej krytycyzmu na sile zyskały trzy, pierwsze dwa zresztą częściowo się na siebie nakładające (por. Hansen, 1993; Majewska, 2018a), ujęcia: (a) feministyczne i wyrastające z nich, choć z nimi nietożsama problematyka gender, (b) idea kontrpubliczności i sfery kontrpublicznej oraz (c) post-Schmittiańska teoria agonistyczna, głównie w wersji Chantal Mouffe. Powoli podkopują one, jako odmienne teoretycznie, ale też aksjologicznie, a nawet ideologicznie, wieloletnią dominację habermasizmu.

(a) Tę pierwszą, feministyczną perspektywę od lat prezentują takie badaczki, jak choćby Agnieszka Graff (2014) i Elżbieta Korolczuk (Korolczuk i Graff, 2017) czy Ewa Majewska (2018a), łączące, co jest zresztą w jej ramach stosunkowo częste (por. Krzyżanowska, 2009), mniej czy bardziej intensywne publiczne zaangażowanie z działalnością edukacyjną i naukową. Dwie pierwsze w ostatnich latach aplikują ją do problemów związanych z analizą kategorii gender i jej publiczną obecnością, również w ujęciu dyskursywnym. Ewie Majewskiej od ujęcia feministycznego z kolei bliżej do perspektywy kontrpubliczności (Majewska, 2018a; 2018b; 2018c), zaznaczającej się – nie tylko

dzięki niej – jako odrębna narracja w badaniach nad sferą publiczną.

(b) Przywołana tu z kolei perspektywa kontrpubliczności, poszukując niewykorzystanego przez dekady, również przez habermasistów, potencjału krytycznego i transformatywnego, odnajduje go ostatecznie w procesach formowania się plebejskich czy ludowych podmiotów politycznych (Marzec i Piskała, 2013; Marzec, 2016), badań nad pozbawianym politycznego sprawstwa i poszukującym własnych postaci ekspresji motłochem (Moll i Pospiszył 2020), wreszcie konstruowania współczesnych kontrdyskursów i podmiotów lokujących się poza głównym nurtem liberalno-konserwatywnych debat (Pluciński, 2020) oraz punktowania ich ograniczeń.

(c) Licznych zwolenników zyskała też agonistyczna wizja sfery publicznej, szczególnie w wersji „radykalno-demokratycznej”, zaproponowanej przez Chantal Mouffe (por. Pluciński, 2011; Rejniak-Majewska, 2020). Agonizm, którego siła i powab miały polegać na gruntownej krytyce habermasizmu jako „utopii pojednania” czy też anty-Hobbesowskiej „zgody wszystkich ze wszystkimi”, wydaje się jednak po latach nie mniej kłopotliwy (Zatorski, 2020), szczególnie jeśli weźmiemy pod uwagę wzmagającą się popularność i „drugie życie Carla Schmitta”. Kluczowe mogą tu być pytania zarówno o możliwość, jak i o efekty aprecjacji otwartego politycznego konfliktu, realnych, nie zaś wyłącznie retorycznych, do czego zdaje się dążyć Mouffe, praktyk i możliwości przekształcenia „wroga” w „przeciwnika”, wreszcie uwolnienia z gorsetu procedur i „przeracjonalizowania” tego, co w demokracji i ładzie publicznym afektywne, zatem swoistego „prawa do gniewu”, co przy tym najczęściej skutkuje triumfem populizmu (Dejneka, 2019). Zakładając przy tym wszelkie możliwe pozytywne skutki, oraz problemy aplikacyjne, lewicowej wersji agonizmu, w mocy jednak musi też pozostać pytanie, czy można radykalnie

zdemokratyzować dorobek badacza nie tylko antydemokratycznego, ale przede wszystkim głęboko demokracją gardzącego.

Teoria i badania nad sferą publiczną mają więc charakter historyczny. Są odpowiedzią na aktualne wyzwania, zatem ahistoryczna, częściowo też niepotrafiąca okiełznać swoich nadmiernie uniwersalistycznych roszczeń (co, należy przyznać, nie jest przesadnie habermasowskie), teoria sfery publicznej, nawet jeśli formalnie możliwa, obarczona będzie niemal na pewno zbyt wieloma słabościami, na co zresztą wskazywali liczni polemici Habermasa. Z drugiej jednak strony: jako że dociekania dotyczące sfery publicznej muszą identyfikować i „chwycić” *Zeitgeist*, oznacza to jednocześnie, że – abstrahując od mód intelektualnych – na badania nad sferą publiczną zawsze jest właściwy czas. Szczególnie w momentach systemowych napięć, akceleracji, w czasach niepewności czy anomii.

Prezentowany numer „Władzy Sądzenia” jest próbą zaadresowania przynajmniej części przywołanych powyżej problemów. Jednym z celów jest merytoryczna dyskusja z perspektywą Habermasa, również z uwzględnieniem i za pomocą teorii wobec habermasizmu krytycznych. Dalej, chodzi również o zdefiniowanie kluczowych społecznych wyzwań jako publicznych kwestii, częściowo także w kontekście publicznych powinności nauki (por. Burawoy, 2009), z którymi przyszło lub niebawem przyjdzie nam się mierzyć. Jedne z nich zostały w numerze zaadresowane wyraźniej, inne jedynie sygnałnie. Tradycyjnie, jak miało to miejsce w przypadku „Władzy Sądzenia” w przeszłości, sporo miejsca poświęciliśmy sztukom wizualnym, szczególnie ich publicznym aspektom. Założyliśmy, że to właśnie sztuka jest zwierciadłem przechadzającym się po nam współczesnych, tu akurat głównie

miejskich, gościńcach i staje się medium tożsamościowych sporów i publicznych debat (por. np. Balisz-Schmelz, 2018). Świadomą decyzją przepletliśmy też narracje *stricte* naukowe, również te z zakresu socjologii sztuki, z prezentacjami mniej akademickimi – traktując te ostatnie jako nie mniej prawomocne źródło wiedzy. Udostępniony czytelnikom numer jest wreszcie sposobnością do celebracji dwóch okazji: niedawnej rocznicy 90. urodzin Jürgena Habermasa oraz symbolicznego domknięcia aktywności artystycznej grupy Twożywa.

Z okazji rocznicy urodzin Jürgen Habermas odbył w 2019 roku między innymi długą, niezwykle interesującą rozmowę z redaktorami berlińskiego czasopisma „Leviathan”, opublikowaną w roku 2020, w której zaadresował swoje podstawowe idee z perspektywy relacji między „życiem” a „dziełem”. Przekład tej rozmowy, pod tytułem *Uniwersalizm moralny w czasach politycznego regresu*, przedstawiamy polskim czytelnikom. Habermas poruszył w niej wiele wątków, zaś jedną z kluczowych ram analitycznych rozmowy, choć sam nie posłużył się akurat tymi pojęciami, były niepewność i ambiwalencja późnej nowoczesności oraz ich konsekwencje polityczne. Niemiecki myśliciel wskazał przy tym na „gęsty” splot systemowych przyczyn tego stanu rzeczy. Jego zdaniem to kryzys i demontaż tradycyjnie pojmowanego państwa dobrobytu oraz postępująca, skrajna liberalizacja polityk publicznych, wzmacniająca obywatelski prywatyzm jako bazową strategię adaptacyjną, wraz z bezustannie rosnącymi nierównościami społeczno-ekonomicznymi są odpowiedzialne za postępujące tendencje populistyczne w sferze publicznej i oficjalnej polityce oraz za wzmagającą się jej autorytaryzację, przynajmniej zaś za instrumentalizację instytucji demokratycznych oraz rytualizację debat.

Wypowiedź Habermasa jest przyczynkiem do dalszych rozważań na temat współczesnych problemów sfery publicznej. Agnieszka

Rejniak-Majewska w artykule zatytułowanym *Jak istnieje sfera publiczna? Uwagi do agonistycznej krytyki teorii Habermasa* dokonuje pozytywnej krytyki habermasizmu, życzliwie konfrontując go z zarzutami ze strony perspektywy agonistycznej. Agata Skórzyńska, w tekście pod tytułem *Strukturalne przeobrażenia mas ludowych. Zmiana kulturowa jako ślepe pole teorii modernizacji*, podejmuje problematykę „ślepego” potencjału perspektywy modernizacyjnej, którego przeoczenie skutkuje triumfem populizmów. Problematykę tę kontynuuje, na przykładzie nowych mediów, Artur Lipiński w tekście *Populizm a medialne struktury możliwości. Przypadek nowych mediów*.

Autorom prezentowanego numeru nie umknął też kontekst miejski. Piotr Juskowiak proponuje rozważania zatytułowane: *Poza przestrzeń publiczną. Reprodukowanie miejskiej polityczności poprzez radykalne praktyki współniania*, zaś Paweł Kubicki podejmuje problem reakcji wstecznych na przykładzie miejskiego aktywizmu w artykule pod tytułem *Miejski backlash, czyli o (miejskich) ruchach wstecznych*. Lech Mergler i Przemysław Pluciński proponują z kolei, do tej pory chyba słabo w Polsce obecną, perspektywę wytwarzania wiedzy poprzez praktyki wzajemnego uczenia się między akademią i aktywizmem oraz „współpisania” w eseju *O publicznych funkcjach miejskich ruchów społecznych. Perspektywa akademicko-aktywistyczna*.

Aktywistyczną perspektywę prezentuje również Karolina Gembara, autorka fotoeseju przybliżającego działalność Archiwum Protestów Publicznych, pod tytułem *Małe miasta protestują. Obraz prowincji na fotografiach Archiwum Protestów Publicznych*. Drugi miejski fotoesej, *Freski i murale – historia Detroit w obrazach*, zaprezentował Tomasz Ferenc, niejako otwierając numer na zagadnienia sztuki publicznej. Problematykę tę kontynuuje Ada Kobusiewicz, prezentująca swoje działania w przestrzeni publicznej w fotoeseju *Ban Bang*.

W akademicki z kolei sposób problematykę sztuki publicznej podjęli w swoich artykułach Paweł Możdżyński, proponujący czytelnikom tekst o problemie relacji między władzą a sztuką pod tytułem *Dramat społeczny i performans polityczny. Dwie strategie performatywne* oraz Magdalena Adamska-Kijko, badająca „Truizmy” Jenny Holzer jako *kontrhegemoniczną praktykę artystyczną*.

Numer uzupełniają dwa artykuły. Pierwszy z nich, autorstwa Krzysztofa Koneckiego, zatytułowany *The cognition of something in front and something in the background. Is “taken-for-granted reality” experienced?*, stanowi – jeśli nie jesteśmy w błędzie – pierwszą w Polsce próbę prezentacji socjologii wiedzy Eviatara Zerubavela. Drugi artykuł, autorstwa Jacka Mianowskiego, Małgorzaty Kostrzewskiej oraz Bartosza Macikowskiego, zatytułowany *Spoleczne i przestrzenne wyznaczniki korzystania z hulajnogi jako urzadzania transportu osobistego (UTO) w mieście. Hybrydowa mobilność miejska (HMM)*, podejmuje coraz istotniejszą problematykę alternatyw wobec „totalnego społeczeństwa samochodowego”.

Życzliwym przyjacielem „Władzy Sądzenia” jest od lat Mariusz Libel, jeden z reprezentantów artystycznych kolektywów: najpierw Pinokia, później zaś, w latach 1995–2011, Twożywa. Ta ostatnia grupa, czy też – jak może sami woleliby być określani – trupa, w roku 2020 wydała monograficzne opracowanie, nieco na wzór *catalogue raisonné*, zatytułowane *Plądujemy ruiny rzeczywistości*, podsumowujące i jednocześnie symbolicznie domykające działalność od dekady przeciw nieaktywnej grupy. Wydawnictwo to stało się również dla nas pretekstem do jeszcze jednej w tym numerze celebracji. Dzięki uprzejmości autorki przedrukowaliśmy jeden z wprowadzeniowych, pierwotnie zawartych w albumie tekstów, zatytułowany nieco symptomatycznie: *Zepsuty świat*. Jego autorka, Kasia Tórz, zmierzyła się w nim w emocjonalny

i jednocześnie analityczny sposób ze swoim czytaniem – również w perspektywie (auto) biograficznej – wieloletniej aktywności publicznej Twożywa. Przeprowadziliśmy też rozmowę z Mariuszem Liblem, którą najlepiej podsumowuje chyba tytułowa pochwała przepełnionej nadzieją zwątpienia: *Nie ma jednej odpowiedzi*. Pierwotnie planowaliśmy rozmowę w formie tradycyjnego, bezpośredniego spotkania. Ostatecznie jednak, z uwagi na sytuację pandemiczną, przeprowadziliśmy ją w formule *online*. W sferze domysłów pozostaną zatem wszelkie dywagacje dotyczące wpływu technologicznej ramy, zapośredniczającej interakcję i uniemożliwiającej, przynajmniej do pewnego stopnia, głębsze i bliższe podążanie za sobą nawzajem: za intuicjami i myślą czy mową ciała, gestem dezaprobaty czy błyskiem w oku, na ostateczny kształt prezentowanej rozmowy. Dodatkowo, również dzięki uprzejmości Mariusza Libla, bogato zilustrowaliśmy oferowany czytelnikom i czytelniczkom numer pracami Twożywa i Pinokia.

Wszystkim wymienionym wyżej autorkom i autorom pragnę złożyć serdeczne podziękowania za zaufanie i chęć udziału we wspólnym przedsięwzięciu. Podziękowania kieruję też w stronę recenzentów i recenzentek artykułów zawartych w numerze, którzy, mimo wielu dodatkowych zobowiązań, łaskawie opatrywali nadsyłane do numeru artykuły tak krytycznymi, jak życzliwymi, uwagami oraz pani redaktor Tamary Franiak-Krupińskiej, cierpliwie pracującej nad nadsyłanymi manuskryptami. Podziękowania należą się również Mariuszowi Liblowi za projekt okładki, Piotrowi Świderkowi za skład oraz Konradowi Kubali, redaktorowi naczelnemu „Władzy Sądzenia”, za nieocenione wsparcie podczas prac nad numerem. 🙏

Bibliografia

- Ackerman, B. (1980). *Social justice in the liberal state*. New Haven and London: Yale University Press.
- Arendt, H. (2000). *Kondycja ludzka* (A. Łagodźka, tłum.). Warszawa: Aletheia.
- Balisz-Schmelz, J. (2018). *Przeszłość niepokonana: sztuka niemiecka po 1945 roku jako przestrzeń i medium pamięci*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”.
- Benhabib, S. (2003). Trzy modele przestrzeni publicznej. *Krytyka Polityczna*, 3, 74–89.
- Bohman, J. (1994). Complexity, Pluralism, and the Constitutional State: On Habermas's Faktizität und Geltung. *Law & Society Review*, 28(4), 897–930. DOI: <https://doi.org/10.2307/3054001>
- Burawoy, M. (2009). O socjologię publiczną. Przemówienie prezydenckie z roku 2004. W: A. Manterys, J. Mucha (red.), *Nowe perspektywy teorii socjologicznej. Wybór tekstów* (s. 525–561). Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Cichocki, P. (2013). Wąskie i szerokie koncepcje sfery publicznej. *Opuscula Sociologica*, 3(1), 5–16.
- Dejneka, P. (2019). *Populizm a sfera publiczna. Czy populizm zrewitalizuje sferę publiczną w Europie?* Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Fraser, N. (1990). Rethinking the public sphere: A contribution to the critique of actually existing democracy. *Social Text*, 25/26, 56–80. DOI: <https://doi.org/10.2307/466240>
- Graff, A. (2014). Report from the gender trenches: War against 'genderism' in Poland. *European Journal of Women's Studies*, 21(4), 431–435. DOI: <https://doi.org/10.1177/1350506814546091>
- Gripsrud, J., Hallvard, M., Molander, A., Murdock, G. (2010). *The idea of the public sphere: A reader*. Lanham: Lexington Books.
- Habermas, J. (1974). The public sphere: An encyclopedia article (1964). *New German Critique*, 3, 49–55. DOI: <https://doi.org/10.2307/487737>
- Habermas, J. (2005). *Faktyczność i obowiązanie. Teoria dyskursu wobec zagadnień prawa i demokratycznego państwa prawnego* (A. Romaniuk, R. Marszałek, tłum.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Habermas, J. (2007). *Strukturalne przeobrażenia sfery publicznej* (M. Łukasiewicz, W. Lipnik, tłum.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Habermas, J. (2019) Heinrich Heine i rola intelektualisty w Niemczech. W: J. Habermas, *Teksty filozoficzno-polityczne* (s. 7–43). Warszawa: Wydawnictwo Agora.
- Hansen, M. (1993). Foreword to Public Sphere and Experience. W: A. Kluge, O. Negt, *Public Sphere and Experience. Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere* (s. IX–XLI). Minneapolis–London: University of Minnesota Press.
- Hohendahl, P. U. (red.) (2000). *Öffentlichkeit – Geschichte eines kritischen Begriffs*. Stuttgart–Weimar: Verlag J.B. Metzler.
- Hudzik, J. P., Woźniak, W. (red.). (2006). *Sfera publiczna. Kondycja, przejawy, przemiany*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Kaniowski, A. M. (2003). Polska sfera nie-publiczna. *Krytyka Polityczna*, 3, 90–96.
- Kluge, A., Negt, O. (1972). *Öffentlichkeit und Erfahrung. Zur Organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Kluge, A., Negt, O. (1993). *Public Sphere and Experience. Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere*. Minneapolis–London: University of Minnesota Press.
- Korolczuk, E., Graff, A. (2017). “Worse than communism and nazism put together”: War on Gender in Poland. W: R. Kuhar, D. Paternotte (red.), *Anti-gender Campaigns in Europe: mobilizing against equality* (s. 175–194). London and New York: Rowman & Littlefield International.
- Koselleck, R. (2015). *Krytyka i kryzys. Studium patogenezy świata mieszczańskiego* (M. Moskaiewicz, J. Duraj, tłum.). Warszawa: Res Publica Nowa.
- Krzyżanowska, N. (2009). Kongres Kobiet Polskich jako przyczynek do debaty o miejscu i roli kobiet w sferze publicznej. *Kultura i Edukacja*, 3, 136–156.
- Majewska, E. (2018a). *Kontrpubliczności ludowe i feministyczne: Wczesna „Solidarność” i Czarne Protesty*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa.
- Majewska, E. (2018b). The Utopia of “Solidarity” Between Public Sphere and Counterpublics: Institutions of the Common Revisited. *Utopian Studies*, 29(2), 229–247. <https://www.jstor.org/stable/10.5325/utopianstudies.29.2.0229>
- Majewska, E. (2018c). Weak resistance in semi-peripheries: The emergence of non-heroic counterpublics. W: E. Peeren, R. Celikates, J. de Kloet, T. Poell (red.), *Global cultures of contestation* (s. 49–68). Cham: Palgrave Macmillan. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-63982-6_3
- Marzec, W. (2016). *Rebelia i reakcja. Rewolucja 1905 roku i plebejskie doświadczenie polityczne*. Łódź–Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”.
- Marzec, W., Piskała, K. (2013). Proletariacy czytelnicy – marksistowskie i socjalistyczne lektury we wczesnej proletariackiej sferze publicznej Królestwa Polskiego. *Sensus Historiae*, XII(3), 83–103.
- Moll, Ł., Pospiszyl, M. (2020). Stawanie się motłochem: Wielogatunkowe dobra wspólne poza nowoczesnością. *Praktyka Teoretyczna*, 37(3), 17–43. DOI: <https://doi.org/10.14746/prt2020.3.2>
- Mouffe, C. (2005). *Paradoks demokracji* (W. Jach, M. Kamińska, A. Orzechowski, tłum.). Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP.
- Mouffe, Ch. (2008). *Polityczność* (J. Erbel, tłum.). Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Nowak, M., Pluciński, P. (2011). Problemy ze sferą publiczną. O pożytkach z partykularnych rozstrzygnięć. W: M. Nowak, P. Pluciński (red.), *O miejskiej sferze publicznej. Obywatelskość i konflikty o przestrzeń* (s. 11–47). Kraków: Wydawnictwo Ha!art.
- Pluciński, P. (2009). Auf Der Suche Nach Einer Gemeinschaft. Die Staatsfrage Bei Jürgen Habermas. *Hegel-Jahrbuch*, 2009(1), 258–261. DOI: <https://doi.org/10.1524/hgjb.2009.11.jg.258>
- Pluciński, P. (2011). Decyzjonizm zamiast debaty? O przeciwstawnych wzorach działania w sferze publicznej. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 73(4), 197–213.
- Pluciński, P. (2020). Kontrdyskursy anarchistyczne. Przyczynek do analizy miejskiej sfery kontrpublicznej. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Sociologica*, 72, 131–146. DOI: <https://doi.org/10.18778/0208-600X.72.08>
- Rawls, J. (1995). Political liberalism: Reply to Habermas. *The Journal of Philosophy*, 92(3), 132–180. DOI: <https://doi.org/10.2307/2940843>
- Rawls, J. (1997). The idea of public reason revisited. *The University of Chicago Law Review*, 64(3), 765–807. DOI: <https://doi.org/10.2307/1600311>
- Rejniak-Majewska, A. (2020). Jak istnieje sfera publiczna? Uwagi do agonistycznej krytyki teorii Habermasa. *Władza Sądzenia*, 19, 37–53.
- Schmitt, C. (2012). *Duchowa i historyczna sytuacja dzisiejszego parlamentaryzmu*. W: C. Schmitt, *Teologia polityczna i inne pisma* (s. 141–226). Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Skórzyńska, A. (2019). Agorafobia, czyli ukryte curriculum. Pole akademickie i dylematy intelektualizmu krytycznego. *Prace Kulturoznawcze*, 23(1), 33–57. DOI: 10.19195/0860-6668.23.1.3
- Spång, M. (2018). *Emancipation, Democracy and the Modern Critique of Law: Reconsidering Habermas*. Cham: Palgrave Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-62890-5>
- Zatorski, T. (2020). Przepis na Lewiatana. *Przegląd Polityczny*, 159. <http://przegladpolityczny.pl/przepis-na-lewiatana-pp-159-2020/>